

aikaista kevenemistä ja samalla sen mukautumista kehittyneen kulttuurin ja yhä moninaisempien puheenaiheiden tarpeisiin. *Ihmisen sukukunta* vaihtui tuolloin *ihmiskunnaksi* (yhdyssana sanaliiton sijaan), *opetuskirja oppikirjaksi* (lyhyt yhdysana pitkän sijaan), *ravintomaja ravintolaksi* (johdos yhdysanan sijaan), *pakanallisuus pakanuudeksi* (lyhyt johdos pitemmän sijaan), *valkeus valoksi* (perussana johdoksen sijaan) jne. kymmenittäin ja sadoittain. »Tiivistymisen tuottama etu, energian säästö, on varmaankin usein vaikuttanut omalla painollansa», totesi Rapola pohtiessaan silloisten muutosten onnistumisen syitä. Sama etu vaikuttaa yhä: sen tuotosta nauttivat huomaamattaan kaikki ne, jotka ovat saaneet tuontapaiset sanat tiivistyneessä muodossaan perinnöksi nyt jo sukupolvien takaa.

Itse tiivistyminen jatkuu. Aivan tuoreita esimerkkejä on kosolti: *tehostetun hoidon osasto* vaihtuu silmiemme edessä *teho-osastoksi*, *äärimmäisyysaineokset* *ääriaineiksi*, *huoltoasema huoltamoksi*, *paikallistaminen paikantamiseksi*, *onnettomuus turmaksi*. Joskus muutos lähtee liikkeelle huomaamatta, itsestään, joskus se tarvitsee sysäystä; ilmaisujärjestelmän hyödyksi se koituu aina milloin ei ole järjestelmän muiden ainesten kanssa ristiriidassa. Valmiiksi kehitys ei silti joudu koskaan — aina jää jäljelle entistä laveasanaisuutta kuin menneen muistomerkit, ja aina se saa rinnalleen uusia laveasanaisuuden muotoja odottamaan tulevaa soukkenemistaan. Seuraaviinkin esimerkkeihin sisältyy sekä vanhaa että uutta laveutta, kaikki kuitenkin sellaista, jolle on esitettävissä käyttökelpoinen, tiivis ja semmoisena energiaa säästävä vaihtocho.

*

»— on kuitenkin huomattava, että yhtä huutava hätä kuin pääomasta on Afrikan kehitysmaissa myös *teknisestä tietämyksestä*.» Kursivoitu sanaliitto tässä sitaatissa on sinänsä käypä ja asiallisesti melko tarkka englantilaisen muotitermin *know-how* vastine. Kirjoittaja on ajatellut

Soukemmin sanoin

Klassisessa tutkielmassaan »Kirjakielenne sananrakenteiden tiivistymisen historiaa» (Vir. 1945 s. 128—148) Martti Rapola osoitti, millä tavoin kirjasuomen sanastolliset ilmaisukeinot murteiden taistelun aikana toistasataa vuotta sitten nasevoituivat: löyhistä sanaliitoista muovautui yhdysanoja, suuret määrät yhdysanoja vaihtuivat yhdistämättömiin, jäykät johdotukset lyhempiin ja notkeampiin. »Raskaat puupyöräiset telikät korvautuvat teräsjoustimisilla varparattailla» — näin luonnehti Rapola kirjasuomen tuon-

siinä lukijaa ainakin enemmän kuin toinen kirjoittaja seuraavassa virkkeessä, jossa englantia on semmoisenaan pantu pörhistelemään keskelle suomen sanoja: »Yhteistyötä — pääomia ja *knowhow*ta — Neuvostoliitto tarvitseekin.» Ole Torvalds on (teoksessa Svenska modeord s. 75) tämän pöröpörhyrin jo peitonnut ruotsin kielenhuollon kannalta: se on sekä tarpeeton että ääntämis- ja kirjoitusvaikeuksien takia lievästi sanoen epädemokraattinen ja on sen vuoksi »vähiten tervetulleita lisää nykysvenskiaan». Sama pätee suomeen, ja kysymys on vain siitä, onko tilalle esittää ehdottoman kilpailukykyistä vastinetta. *Tekninen tietämys* on löyhempi ja laveampi ilmaus kuin *know-how*, mutta tilalle voidaan panna tiiviimpääkin: yksinkertaisesti *taitotieto*. Kaupanpäällisiksi saadaan säilymään puoltittainen riimillisuus, johon »know-how'n» vetovoima osaksi varmaan perustuu.

*

»Onkin epäiltävää, onko olemassa sellaisia *perustavaa laatua olevia* näkökohtia, jotka tekisivät välttämättömäksi suojalajien kytkemisen vapaakauppasopimukseen.» »Kommentaattorit ovat unohtaneet sen *perustavaa laatua olevan* tosiasian mainitsemisen, että Chilen kansa — — ei ole halunnut omaan yhteiskuntaansa marxilaista järjestelmää.» Tämä »perustavaa laatua oleva» on käsitteellinen kiteytymä, joka useimmissa Euroopan kielissä voidaan ilmaista yhdellä ainoalla latalinalaisperäisellä sanalla: englannin, saksan, ruotsin *fundamental*, ranskan *fondamental* jne. Suomessa se monesti on korvattavissa pelkällä partisiipilla *perustava*, varsinkin jos tämän puhtaasti verbaalinen merkitys sopii yhteyteen: »Heikki Klemetti teki perustavaa työtä kuorolaulun alalla.» Mutta muulloinkaan ei tarvitse turvautua niin kankeaan kierrännäiseen kuin tuo »perustavaa laatua oleva»: useimmiten sijaan sopii tiivis adjektiivinen *perustuonteinen*. Niin kuin Vir. 1960 s. 227—228 ilmenee, se oli jonkin verran

käytössä jo viisikymmenluvun lopussa, ja jo sitä ennen se on ollut ilmassa. Sattumoisin on silmiini osunut Arvi Talvitien v. 1940 ilmestyneen Epäorganaisen kemian alkulauseesta seuraava kohta: »Tässä mielessä [jotta kemian peruslait kävisivät selviksi] olen omistanut huomattavan sijan fysikaalisen kemian tärkeimpien perusteitten esittämiseen. Tällaiset *perustuonteiset* asiat olen pyrkinyt ottamaan käsiteltäviksi jo mahdollisimman aikaisin, jotta niistä olisi opetuksessa täysi hyöty.» Kuusikymmenluvun mittaan *perustuonteinen* on joillakin aloilla vakiintunut suoraan naiseksi termiksi (esim. talousalalla »maksutaseen perustuonteinen tasapainottomuus»).

*

»Paikallisesti ja ajallisesti aivan *eri alkuperää olevat* kulttuuripiirteet ovat Kemi-jokisuulla näin muodostaneet selväleimäisen ja tarkoituksenmukaisen kokonaisuuden.» Sanaliitto voitaisiin tässäkin tiivistää yhdyssanaksi ja puhua *erilähtöisistä* kulttuuripiirteistä. Tämä yhdyssadjektiivin loppuna käytetty *-lähtöinen* oli aiemmin harvinainen; Nykysuomen sanakirjassa se on päässyt vasta viimeisen osan täydennyksiin. Nykyään sen avulla näkee muodostettavan kätevästi uusia sanoja, sellaisia kuin *yksilähtöisyys* 'monogeneesi', *monilähtöisyys* 'polygeneesi', *tausta-*, *tekstilähtöinen* (»Kirstinä jaottelee teoksensa Runo ja lukija neljään osaan. Keskeisenä on jo perinteinen kahtiajako *taustalähtöisiin* ja *tekstilähtöisiin* menetelmiin» US 16. 5. 1971), *markkinalähtöinen* (»*Markkinalähtöisessä* tuotekehittäelyssä on muistettava, että uutuusarvo, joka uudessa tai parannetussa tuotteessa täytyy aina olla — — on nähtävä nimenomaan kuluttajan näkökulmasta» US 27. 8. 1970). Varhainen näyte samasta tyyppistä: »Samoin täytyy *diftongilähtöinen* olla kauttaaltaan se *i*, joka esiintyy vartalon loppuvokaalin sekä siihen liittyneen *i*:n edustajana» (Lauri Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, 1929, s. 186).

*

Ainakin sähkötarkastusviranomaiset sanovat *liikkuviksi portaitaiksi* sellaisia taukoamatta liikkeessä olevia portaita, joita käytetään mm. tavarataloissa, ja vastaavasti *liikkuvaksi käytäväksi* käytävää, joka samaan tapaan liikkuu vie kulkijoita eteenpäin. Tällaiset sanaliitot tuntuvat yhtä veteliltä kuin »elävätkuvat» *elokuvi*en sijasta tai (jonkun henkilön) »seisova vitsi» *vakiovitsin* sijasta. Termimäinen yhdyssana tarjoutuukin vastineeksi helposti: vanhastaan on puhuttu *liukuportaista* (vrt. myös *liukukihna*), ja samaan tapaan sopinee myös *liukukäytävä*. — Huonommin sopeutuu suomen sanastoon *rullaportaat*, jota sitäkin näkee ja kuulee. Oikeastaan se on väärä suomennos: esim. ruotsin *rulltrappas*anan määriteosana ei ole 'telaa, rullaa' merkitsevä *rulle* (kuten yhdyssanassa *rullträd* 'rullalanka') vaan 'vierimistä' merkitsevä, *rulla*-verbiin liittyvä verbaalsubstansiivi (kuten yhdyssanassa *rullsten* 'vierinkivi').

*

Tähänastiset näytteet olivat sanaliittojen alalta, periaatteessa siis samaa tyyppiä kuin alussa puheena olleet *ihmisen sukukunta* > *ihmiskunta* ja *tehostetun hoidon osasto* > *teho-osasto*. Nyt esimerkkejä yhdyssanoista, joissa olisi sujuvoimisen varaa samaan tapaan kuin muinaisessa *opetuskirjassa* ja eilispäivän *äärimmäisyysaineiksissa*.

Viime vuosina ovat muotiin tulleet *etäis*-alkuiset yhdyssanat. Niitä käytetään varsinkin automaattisen tietojenkäsittelyn alalla: *etäiskäsittely* (»[Yhteydenpito Länsi-Saksan ja Kalifornian välillä] tapahtuu tietojen kaukosirron ja etäiskäsittelyn avulla»), *etäispäätte* (»Uutta laitteistoa voi asiakas käyttää myös omiin tiloihinsa sijoitetun etäispäätteen välityksellä»), *etäistietokone* (»B 1700 — — täydentää suuren koneen mahdollisuuksia — — esimerkiksi toimimalla etäistietokoneena tai tietojen kerääjänä ja muokkaajana»). Muissakin yhteyksissä näkee samanlaisia: *etäistavoite* (»Kasvatuksen etäistavoitteiden asettaminen on erittäin vaativa tehtävä»), *etäistutkimus* (»Nyt viivytään — — kaksi

vuorokautta Kuuta kiertävällä radalla, mikä aika käytetään Kuun etäistutkimukseen mm. kahdella kameralla — —»), *etäisvaikutus* (»W:n tutkimus taas on kohdistettu — — ilmiöihin, jotka ovat mielenkiintoisia ainoastaan aikakautensa erään valtavirtauksen etäisvaikutuksina eivätkä originaalisuutensa ansiosta — —»).

Tällaisetkin ovat tietysti paljon sujuvampia kuin olisivat vastaavat sanaliitot *etäinen käsittely*, *päätte* jne. Silti ne ovat viemässä kehitystä taaksepäin: tuntuu samalta kuin jos *nykysuomesta* ja *nykykansoista* peräännyttäisiin vuosikymmenien takaisin »nykyisuomeen» ja »nykykansoihin». Asian ydin on siinä, että *etäis*-alkuiset yhdyssanat ovat vailla kansanomaisia juuria kuten *nykyis*-alkuisetkin; ne ovat puhtaasti teoreettisia kirjanoppineiden luomuksia. Se joka kulkee korvat auki Itä-Suomessa, huomaa siellä päin puhuttavan esim. *etäjärivistä* (»Suap mänkii tuolta essimää etäjärivistä, Louhveestä [muikkuja]»), Ristiinassa kuulemani, *etämaista* (»Tekhå ne picleksijåkii etåmaille»), Lappeella Veikko Ruoppilan mukaan), *etåmerestå* (»Ne kåyt etåmerellå hailim pyyvõsså»), Såkkijårvellå Vilho Rikkosen muk.), *etåniitystå* (»Måntii etåniityyl heinåån», Inkerin Venjoella Lauri Hakulisen muk.), *etåsavotoista* (»Kuuluu veljet oleva' etåsavotoissa», Kiihtelysvaarassa R. E. Nirvin muk.). Samaa tiivistä mallia ovat jo kauan koettaneet noudattaa itåsuomalaista kansankieltå tuntevat kirjakielenkin viljelijåt: Nykysuomen sanakirjan aineskokoelmien mukaan esim. Våinõ Voionmaa puhuu *låhi-* ja *etåmeristå* (1922), *etåmetsistå* (1929), Albert Håmålåinen *etåtaikuudesta* (1934), Unto Seppånen *etåvieraista* (1935), ja kielenutkimukseen toi Lauri Hakulinen neljåttå vuosikymmentå sitten *etåsukukielet* hankalan sanaliiton »kaukaisemmat sukukielet» sijaan. *Etåis*-alkuisia on vanhastaan viljelty miltei vain lååketieteesså, ja ainakin kolmikymmenluvulta asti ovat hyvåkorvaiset termistõn kehittåjåt suosineet myõs tållå alalla *etå*-alkua (esim. *etåoire*, *etåvaikutus* 1933, *etåpesåke* 1960). Tåtå

taustaa vasten tuntuu *etäis*-alkuisten uusi virkoaminen tarkoituksettomalta; toivoa sopii, että kehitys vielä kääntyisi kansankielen ajattoman yksinkertaisuuden tielle.

*

»Vaikka alueen [Turun Luostarinmäen] rakennuskannan ja asemakaavan hävittämiseksi tehtiin 1900-luvun aikana lukuisia yrityksiä, pienet puutalot säilyivät saneeraamiselta, ja alueesta muodostui itsestään eräänlainen *ulkoilmamuseo*.» Turhaa laveutta taas, esikuvana ruotsin *friluftsmuseum*. Muscohan on ulkona, ei »ulkoilmassa», ja siksi sitä voi sanoa *ulkomuseoksi* yhtä hyvin kuin Seurasaaressa museoita Helsingissä on sanottu vuosikymmenet. Sama ilmaisutapa sopisi moneen muuhunkin »ulkoilma»-alkuiseen yhdysanaan: siten »ulkoilmajumalanpalvelus», »ulkoilmakahvila», »ulkoilmanäyttämö», »ulkoilmakonsertti» voisivat mainiosti vaihtua *ulkojumalanpalvelukseksi*, *-kahviksi*, *-näyttämöksi*, *-konsertiksi*.

*

»Näyttelyn ohessa oli myös *tottelvaisuus-*koe, johon villakoirien lisäksi ottivat osaa snautserit, cockerspanielit sekä appenzellinpaimenkoirat.» Sivullista tämmöisen sanan pituus tuskin kiusaa, mutta kennelalalla se on keskeinen termi, jonka luulisi yhtä mittaa toistuksessaan piinaavan pitkäveteisyydellään. Suurta leikkausta sana ei kaipaisikaan: sijasta kävisi kai *tottelukoe*.

*

»Yhdysvaltain senaatin Watergate-valiokunta on nyt turvautunut liittovaltion tuomioistuimeen saadakseen presidentti Nixonilta *magnetofoninauhat*, joihin Watergate-murtoa koskevat keskustelut on tallennettu.» Toisessa paikkaa samassa uutisessa puhutaan nauhurista eikä magnetofonista; lieneekö yhdyssanan valintaan vaikuttanut pelko, että »nauhuri-nauha» ei kuulosta oikein hyvältä? Ei se tietysti kuulostakaan. Ulottuvilla olisi kuitenkin ollut näppärämpi vaihtoehto: lyhyesti *ääninauha*.

*

»Kitkerän pillerin sokeroimiseksi hallitus samalla alensi lääkkeiden, saippua-tuotteiden sekä monien *kestokulutushyödykkeiden* kuten televisioiden, pesukoneiden ja jääkaappien hintoja.» Melkoinen sanahirviö tämä »kestokulutushyödyke», joka yhdistää kestämissä, kuluttamisessa ja hyödyttämisen mielikuvat käsittämättömän abstraktiksi rakennelmaksi. Onnettomin jäsen siinä on kansantalouden termi *hyödyke*: sen pitäisi merkitä 'välinettä tai palvelusta, joka välittömästi tai välillisesti tyydyttää ihmisen tarpeita', mutta tavalliselle lukijalle se merkitsee tuskin muuta kuin jotain mikä hämäästi hyödyttää. Muistaakseni Aika-lehdessä pari vuotta sitten olikin joku kirjoittaja huomannut napsia sanasta tämän hännän pois, tuloksena jo paljon kätevämmän tuntuinen *kestokulute*.

Saman asian ajaisi ehkä niinkin yksinkertainen sana kuin *kestotavara*. Se tosin peittäisi näkyvistä taloustermistön eron, jonka mukaan *kulutushyödyke* = 'hyödyke, joka välittömästi tyydyttää ihmisen tarpeita', *tuotantohyödyke* = 'hyödyke, jonka avulla tuotetaan kulutushyödykkeitä'. Kodinkoneista esim. mehumyllyt ovat kiistatta tavaroita mutta eivät tämän jaon mukaan silti kulutus- vaan tuotantohyödykkeitä. Mutta näin hienojakoisesti tuskin ajattelee monikaan kirjoittaja, joka puhuu »kestokulutushyödykkeestä»; tarkoituksena on ollut löytää vain jokin uljaan näköinen yhteinen nimitys sen tapaisille kalliille ja hiukan mutkikkaille laitteille kuin televisio, pesukone, jääkaappi. (*Vempeleille* siis — rennossa puheessa tämäkin kansankielen sana sopii »kestokulutushyödykkeen» virkaa toimittamaan, vaikkapa juuri lähtökohtana olleeseen poliittisen pakinan katkelmaan.)

*

»Kielen lyhyimmät sanat osoittautuvat — — teksteissä tavallisesti myös *korkeafrekvenssisimmiksi*.» Kielitieteen termistö laahaa toisinaan perässä: ruotsin *högfrequent* on fysiikan, sähkö- ja radiotekniin-

kan alalla huomattu suomentaa sujuvamminkin sanalla *suurtaajuinen*. Esim. suurtaajuiset (aiemmin »korkeajaksoiset») aallot ovat niitä, joilla on suuri (värähtely)-taajuus eli frekvenssi, ja yhtä hyvin voitaisiin suurtaajuisiksi sanoiksi sanoa niitä, joilla on suuri (esiintymis)taajuus eli frekvenssi. Vastakohta: *pientaajuinen*.

*

»*Kahtiajakoisuus* haittaa H:gin kaupunginmuseota» (otsikko). »Tutustuminen on ollut *kahtiajakoinen*: toisaalta on saatu tietoja ja havaintoja suomalaisesta yhdyskuntasuunnittelusta ja toisaalta meikäläisestä rakennustekniikasta.» Tämä *kahtiajakoinen* pyrkii nykyään pinnalle; vielä Nykysuomen sanakirjasta se puuttuu, ennen kun tultiin toimeen astetta lyhemmällä adjektiivilla *kaksijakoinen*. Toimeen sillä tultaisiin varmaan nykyäänkin — vai onko odotettava, että myös esim. *kolmi-, neli-, seitsemäjakoinen* vaihtuvat *kolmi-, neljä-, seitsemäjakoiseksi*? Alussa mainittuun otsikkoon sopisi paitsi *kaksijakoisuus* tietysti myös *kahtiajako*; niiden kontaminaatio »*kahtiajakoisuus*» sen sijaan tuntuu hiukan liikanaiselta.

*

»Nixonin *itsetyytyväiset* vakuutukset toiminnastaan Yhdysvaltain parhaaksi tehoavat — — yhä heikommin ja yhä pienempään osaan väestöstä.» Katkelma on suomennosta englannista, ja alkutekstissä on varmaan ollut »Nixon's *self-satisfied* declarations» tjs. Käännöksen maun poistaisi tuttu adjektiivi *omahyväinen*. Sekin on pohjimmaltaan kyllä suomennos ruot-

sin *själv*god-sanasta, mutta kotoisempi ja nasevampi sävy siinä tuntuu olevan kuin »itsetyytyväisyydessä», jossa taitamaton käännös paistaa läpi.

*

»Kreikan hallitus järjestää kansanäänestyksen maan uudesta tasavaltaisesta hallitusmuodosta — —. Äänestys pidetään luultavasti 29. heinäkuuta, ja äänestämisen on pakollista kaikille *äänioikeutuille*.» Sitkeästi elää tämäkin kömpelyys (vrt. ruotsin *röstberättigad*), vaikka tarjolla vanhastaan — Rapolan Sanojemme esiintymiä -teoksen mukaan ainakin sata vuotta eli n. vuodesta 1872 — on ollut joustavampi ja kotoisempi ilmaus: *äänivaltainen*. Tämä on niitä tapauksia, joissa kömpelön muodosteen pönkkänä on varsinkin vanhoillinen laki- ja virastokieli. Sama byrokraattinen kielenkäytön haara ruokkii monia muitakin »oikeutettuja»: *vaalioikeutettua* (paremmin *vaalikelpoinen*), *etuoikeutettua* (»*etu*oikeutettu tulo», paremmin *etusijainen*), *etuajo-oikeutettua* (»*etu*ajo-oikeutettu tie») liikennelainsäädännössä; soukemmin ja silti aivan ymmärrettävästi *etusijainen tie*). Virallisuuden taika on joskus ihmeellinen: byrokraatit puhuvat esim. »*korusähkösanomalomakkeista*» ja »*ydinvoimalaitosuunnitelmista*» vielä kolme neljä vuosikymmentä sen jälkeen kun käytettävissä on ollut sanat *sähke* ja *voimala*. Ja samaan tapaan pitää byrokraattinen pyhitys voimassa *lääkintöhallitusta* ja *teknillisiä korkeakouluja* ehkä maailman sivu sen jälkeen kun *lääkintö* muuten on vaihtunut *lääkinäksi* ja *teknillinen* *tekniseksi*.

(Jatkuu seuraavassa vihkossa.)

Terho Itkonen